

Fekete kabát és háromszögletű kalap

Új könyv az amszterdami minhágokról

„Hagyomány!” – énekli Tevje a *Hegedűs a háztetőn* nyitódalában, vagyis szerinte a zsidó identitást a hagyományhoz való ragaszkodás tartja fent. Nem említi viszont azt, hogy az egyes helyi zsidó identitásformákat pedig a *helyi* hagyományok, a *minhágok* őrzik meg. A zsidó jog, a halákha által nyitva hagyott részleteket szabályozó helyi szokásokhoz sokszor harcosabban ragaszkodik egy-egy közösség, mint magához a halákhához. Ezt mutatjuk be annak kapcsán, hogy az egyik legjellegzetesebb zsidó közösség, az amszterdami askenázi hitközség szokásait összegyűjtő kötet jelent meg a közelmúltban holland fordításban.ⁱ

Új rabbi érkezik a közösségbe, és látja, hogy a közösség romokban hever. Két párt marakodik azon, hogy vajon a Sma Jisrael-t csendben avagy közösen, hangosan mondja-e a közösség. A halákha az egyik véleményt sem támasztja alá, és egyedül a helyi hagyomány számít. Ezért az új rabbi úgy dönt, hogy mindkét párt egy-egy képviselőjével felkeresi Kohn bácsit, a zsinagóga alapító tagját. Először az egyik párt képviselője teszi fel a kérdést: „Kohn bácsi, erősítse meg, hogy mindig is hangosan mondtuk a Smát!”. Mire Kohn bácsi: „Sajnálom, de nincs ilyen szokás a közösségben.” Erre a másik párt képviselője: „Tehát Kohn bácsi, ugye mindig is csendben mondtuk a Smát?” Kohn bácsi ismét azt feleli: „Sajnálom, de ilyen szokás sincs a közösségben.” Végül a rabbi szólal meg, kétségbe esett hangon: „Kohn bácsi, mondjon már valamit! A két párt majdnem megöli egymást ezen a kérdésen!” Ekkor Kohn bácsi szeme felcsillan: „Igen, ez a hagyomány a közösségben!”

A vicc jól mutatja be azt az elszántságot, amellyel egyesek ragaszkodnak a helyi hagyományokhoz – legalábbis ahhoz, amit annak vélnek. A rabbik viszont arra hívják fel a figyelmet, hogy a *minhág* és a *Gehenom* (‘Gyehenna’) szavak azonos betűkből állnak, vagyis a helyi hagyományokhoz való túlzott ragaszkodás akár a pokolra is vezethet. Különösen, ha azok tévedésen alapulnak, és ellentmondanak a halákhának. Utóbbira példa az az észak-afrikai közösség, akik Peszah nyolcadik napján a városon kívül ettek kenyeret. A zsidó törvényeket szigorúan sértő „szokás” eredete az, hogy egy Izrael földjéről származó rabbi kereste fel valamikor a közösséget. A rabbi, a Szentföldről érkezvén, csupán hét napig tartotta a peszahi étkezési tilalmakat. Hogy ne sértse meg a Peszahot nyolc napig ünneplő diaszpórabelieket, titokban kivonult a város szélére, és ott evett kenyeret. De ezt meglátta egy helyi zsidó, és követte a nagy tudású rabbi „példáját”.

Amíg viszont a minhágok kiegészítik a halákhát, nem mondanak ellent neki, addig a rabbik is hangsúlyozzák a szokások fontosságát. Sőt, a történelem során sok szokás annyira elterjedt az egész zsidó világban, hogy „törvényerőre” emelkedett. Ezek a halakhizálódott szokások bekerültek a törvénykódexekbe, és az átlagos, a rabbinikus irodalom mélységeit és logikáját nem ismerő zsidó nem is tesz különbséget minhág és halákha között.

Konfliktus akkor keletkezik, amikor különböző szokásokat követő csoportok találkoznak – ami gyakran előfordult, hiszen mindig is számottevő volt a mobilitás. Egyéni migráció esetén a bevándorló esetleg ragaszkodott hozott szokásaihoz, de a gyermekei már átvették a környezet minhágjait. De ha két, hasonló létszámú csoport találkozott, akkor az adott településen két közösség jött létre. Példaként említsük az 1492-es spanyolországi kiűzetés után a görög és a spanyol közösségeket Thesszalonikiben, a spanyol és az arab közösségeket Észak-Afrikában, majd az askenázi és a portugál közösségeket Amszterdamban, végül a haszid („szfárd”) és a nem haszid („askenáz”) közösségeket Kelet-Magyarországon. Ezekben az esetekben néhány apró minhág szimbolikussá vált, mert csoport-meghatározó jelentőségre tett szert. Az apró, de látványos részletekhez való ragaszkodás fejezte ki az egyén kötődését valamely, a zsidóságon *belüli* identitásformához, hiszen ezek a részletek különböztetik meg az *én* csoportját a *másik* csoportjától. (A vonatkozó vicc egy zsidó hajótörőről szól, aki az öt évek múltán megmentő másik zsidónak büszkén mutatja be a lakatlan sziget két zsinagógáját: „Ez az, ahova járok. Ez pedig az, ahova semmi pénzért nem tenném be a lábam!”)

Súlyosabb a konfliktus, amikor egyetlen zsinagógán belül bukkannak fel eltérő hagyományok. A mai Budapest is szolgál példakkal. A lubavicsi szokások felbukkanása a korábban askenázi rítusú Vasvári Pál utcai zsinagógában, valamint az újabb Chabad-kiadványokban (így a haggádában és a szombati imakönyvben) éppúgy felhaborított sokakat, mint ahogy egyes modern izraeli és amerikai dallamok megjelenése egy fiatal rabbi vagy kántor révén más zsinagógákban. Ugyanakkor ez mindig is így volt, és így is marad. Nagyobb migrációk nélkül is állandóan változtak a hagyományok: egy új rabbi új megszorításokat, egy vendégkántor új dallamokat, és egy távoli városbeli jesiva-tanulmányokból visszatérő ifjú új szokásokat honosított meg, már a középkorban is. *A zsidóság lényege a ragaszkodás a hagyományokhoz, méghozzá egy dinamikusan változó hagyományrendszerhez.* Emiatt a szokások apró részletei városról városra, zsinagógáról zsinagógára, sőt évtizedről évtizedre változtak. Akkor nem keletkezett feszültség, amikor ez a változás kellően lassú volt.

Néhány esetben azonban a feszültség elkerülhetetlennek bizonyult. Ez történt 1700 körül Amszterdamban is. A 17. század során három irányból is érkeztek zsidók a vallási toleranciájáról híres, gazdaságilag pedig igen prosperáló Németalföldre. Az eredetileg az

Ibériai-félszigetről menekült zsidók által alapított spanyol-portugál közösség után néhány évtizeddel két askenázi közösség is létrejött. A harmincéves háború elől Németországból, a Rajna-vidékről (Frankfurt, Worms), majd a Chmielnicki-féle pogromok és a svéd megszállás elől, lengyel-litván területekről érkeztek zsidók. A portugál közösség elkülönült az askenázoktól, nyelvi, vallási, kulturális és társadalmi szempontból egyaránt. Viszont az 1660-ban létrejött lengyel-litván közösség 1672-73-ban beolvadt a német eredetű zsidók által dominált, 1636 körül alapított askenázi közösségbe. A beolvadás nem zajlott feszültségek nélkül. A lengyel zsidók ragaszkodhattak a saját szokásaikhoz, és a vita lezárásaként 1716-ban egy háromfős bizottság összeállította a *Hanhagat bét hakneszet* ('Zsinagógai szabályzat') című, 54 vitás pontból álló rendeletet. Azóta az amszterdami askenázi közösség a Rajna-menti minhágot követte, minimális lengyel-litván behatással.

Az 1716-os szabályzat jiddis nyelven született „annak érdekében, hogy még a kisgyerekek is tudják, hogy miként kell viselkedni a zsinagógában, és ne kelljen másokat megkérdezniük, és így ne legyenek viták a helyi minhágotokkal kapcsolatban.” (A kisgyerekekre való utalás valószínűleg eufemizmus, és a lengyel származású zsidók is értendők e kifejezés alatt.) Érdekesség, hogy az amszterdami askenázi hitközség két következő átfogó szabályzata közül az 1814-beli héberül, míg az 1901-beli hollandul íródott. 1814-re a jiddis már kezdett háttérbe szorulni, de a héber a rabbinikus irodalom nyelve maradt. 1901-ben viszont a hollandiai zsidóság anyanyelve már egyöntetűen a holland volt, és a héber ismerete is csökkent.

A 2001-ben héberül, 2007-ben pedig holland fordításban megjelent kötet e három szabályzatot dolgozza fel, kiegészítve sok további, főleg 18-19. századi forrással, valamint kortársak visszaemlékezéseivel. Jehuda Brilleman tematikusan haladva, pontokba szedve mutatja be a minhágot, a forrásaira csak zárójelben utal. Viszont formájával ellentétben a kötet nem szabályzat, célja csupán bemutatni a múltbeli szabályzatok közötti különbségeket, a szokások átalakulását. Kiderül például, hogy a Peszah előtti hetekben a szombat reggeli imát 1716-ban még 7 órakor kezdték, az 1814-es szabályzat szerint 7.15-kor, míg 1901-ben ezt 7.30-ra módosították. (2007-ben a legtöbb zsinagóga 9 órakor kezdett.)

A hollandiai minhágotok közül különösen érdekesek a *Hatan Tora* („a Tóra völegénye”) és a *Hatan Bresit* („a Teremtés völegénye”) kinevezésével kapcsolatosak. Ennek a két személynek olvassák fel Szimhat Tora napján (a Tóra örömnepén) a Tóra befejező, illetve a Tóra újrakezdő mondatait. Más országokban is nagy megtiszteltetés ezt a feladatot megkapni. Egy 1737-es amszterdami szabályzat előírja, hogy e két személyt az előljárók („parnaszim”) megválasztása *előtt* kell kinevezni, Szukot félünnepének első estéjén (1814-ben egyestés csúszást megengedtek). A Hatan Tora és a Hatan Bresit csak adó fizető, házas ember lehetett.

Miután a samesz értesítette őket, nyilatkozniuk kellett, elvállalják-e a szerepet. Ha nem vállalták, vagy ha nem ültek a számukra kijelölt kanapéra a zsinagógában, továbbá, ha nem öltöttek fekete kabátot és háromszögletű kalapot, akkor nyolc napon belül meghatározott összeget kellett befizetniük a jótékonyági perselyekbe. (Az összeg évszázadonként emelkedett, és zsinagógánként változott.) Smini Aceret délutánján (a Szimhat Tora előtti napon) valamennyi zsinagóga leendő Hatan Torája és Hatan Bresitje összegyűlt a nagyzsinagóga tanácstermében, hogy a városi főrabbi és a hitközség vezetői „beiktassák” őket. Amúgy nem csak az járt rosszul anyagilag, aki nem fogadta el ezt a megtiszteltetést, hanem az is, aki elfogadta: a szabályzatok zsinagógánként előírták, hogy minimálisan mennyi adományt kellett felajánlaniuk mind a hét (1814-től mind a tíz) jótékonyági pénztár (cedaka-persely) javára, Szimhat Tora napján, és a következő szombaton is.

Már a két völegény szerepe is érzékelteti azt, amit maguk a hollandok is úgy fogalmaznak meg, hogy ők a „szuper-jekék”: a jekéknél (a precíz német zsidóknál) is „jekébbek”. Álljon itt néhány további példa. A hagyomány előírta, hogy egy férfinak bármicvo-kortól kezdve kalapban kell megjelenni a zsinagógában, kipa vagy sapka nem elegendő. (Ma is rászólnak arra, aki a Tóránál kalap helyett legalább a táleszt nem húzza a fejére.) Senki sem hagyhatta el a helyét ok nélkül ima közben. Az előjárók engedélye nélkül még indokkal sem szabadott a Tóra-olvasó állvány és a frigyszekrény között elhaladni, vagy ott helyet foglalni. (Hollandiában itt található az előimádkozó állványa, nem a frigyszekrény jobb oldalán.) A szabályzatok azt is tartalmazták, hogy a samesznek a következő napokkal kapcsolatos tudnivalók közül mikor mit kellett bejelentenie, és ez a *keruz*-nak nevezett bejelentés mely ponton szakította meg az imát.

Talán ez a precizitás is oka annak, hogy a holland askenázi zsidóság őrizte meg a legtöbbet a négyszáz évvel ezelőtti askenázi szokásrendszerből. Habár itt-ott a portugál befolyás is érezhető, de a holland askenázi zsidók sok, ma különlegesnek tekintett hagyománya az eredeti askenázi minhágokat tükrözi. Például az askenázi zsidók körében, tehát Magyarországon sem szokás élő rokonról elnevezni az újszülöttet. Vajon portugál (szfárádi) behatás az, hogy a holland askenázok az élő nagyszülők után nevezik el a gyermekeiket? Brilleman rabbi a könyv előszavában amellet érvel, hogy nem. Ellenkezőleg, ez lehetett az eredeti askenázi tradíció, és a Magyarországon is ismert szokás a kora-újkori újítás.

Hasonló feltételezhető azzal kapcsolatban is, hogy hús fogyasztása után hány óráig nem szabad tejterméket fogyasztani. Míg a 16. században a krakkói rabbi Mose Isszerlesz szerint az askenázi világban az egy óra az elterjedt minhág, a következő évszázadokban az askenázi világ keleti felében meghonosodik a Sulhan Arukh által képviselt hatórás vélemény. De

ahogy az újítás hulláma keletről nyugatra terjedt, a németországi jekéknél már csak három óra lett az egyből, Hollandiában pedig megmaradt az egy óra. Amint rabbi Brilleman az egyes családok egyéni minhágjai között említi, a huszadik század első felében egyedül a rabbik családjaiban tartottak hat órát. Manapság a bevándorlók hat órát várnak, de a magukat eredeti holland askenázi zsidóknak tartók továbbra is ragaszkodnak az egy órához.

A háború után, amint azt a könyv is dokumentálja, bizonyos zsinagógai szokások megmaradtak, mások átalakultak vagy teljesen eltűntek. Ugyanakkor új szokások alakultak ki. A könyv által említett háború előtti zsinagógák többsége ma már nem létezik, de újak épültek, és az egyes zsinagógák közötti különbségek, a helyi jellegzetességek szintén újratermelődtek. Érdekes lesz megfigyelni, hogy vajon a következő években a most megjelent könyv hatására felélednek-e régebbi minhágok, vagy pedig a mai zsidók tudatosan ragaszkodnak a mai amszterdami minhágokhoz? Utóbbi esetben a minhágok a generációs identitást is kifejeznék: „én 21. századi, nem pedig 19. századi amszterdami askenázi zsidó vagyok, ezért ragaszkodom a saját hagyományaimhoz”.

Tanít-e valamit az amszterdami minhágok gyűjteménye a magyar zsidóság számára? Feltétlenül, hiszen példát mutat arra, hogy egy jellegzetes, öntudatos csoport miként őrizte meg az identitását. Ahogy párhuzamba szokás állítani a holland és a magyar nemzetet a nagy európai népek tengerében, úgy párhuzamba állíthatjuk a holland zsidó és a magyar zsidó létformát is. Mindkét csoport a polgárosodás során viszonylag korán erős kötődést alakított ki a befogadó nemzethez, átvéve annak nyelvét és kultúráját. Mindkét közösség elkülönült a német zsidóságtól, és még inkább a lenézett „pólishi / keleti” zsidóktól.

Ugyanakkor, míg Hollandia (Elzász-Lotaringiával együtt) az askenázi világ legnyugatibb periferiáját jelenti, addig a magyar minhágok átmenetet képviselnek a lengyel-litván világ és a német világ között. Mivel manapság Izraelből és Amerikából a lengyel-litván askenázi szokások áramlanak be Magyarországra, ne nem árt egy biztos referencia a másik pólusról sem. Ha ugyanis bizonyos hazai szokások, például a régebbi imakönyvekben szereplő vagy az idősebb generációtól hallott információk ellentmondanak az izraeli és amerikai forrásainknak, akkor ellenőrizhetjük, hogy ez és ez a magyarországi szokásⁱⁱ a magyar zsidóság nyugat-európai gyökereire vezethető valójában vissza.

Biró Tamás

ⁱ Rabbijn Jehoeda Brilleman, *Minhagee Amsterdam: Joodse religieuze gebruiken in Amsterdam in de loop der eeuwen*. Nederlands Israëlitisch Seminarium, Amsterdam 2007/5767. Héberből fordította rabbi R. Evers.

ⁱⁱ Például az, hogy a *Bame madlikin*-t a péntek esti ima végén tanuljuk (nem pedig a *Barkhu* előtt), a *Lecha dodi*-t a kántor a Tóra-olvasó asztalnál énekli (nem pedig az előimádkozó pultjánál), vagy az, hogy a szombati napi zsoltárt a Tóra-olvasás előtti mondjuk el (nem pedig az ima legvégén).